

Una història (cromosòmica) dels cognoms

Un equip científic de l'Institut de Biologia Evolutiva ha decidit d'aprofitar la variació en el cromosoma Y per tal d'estudiar els cognoms catalans. Una cinquantena de cognoms, exactament, a tall de mostra. És una altra manera de reconstruir la història.

Cognom és un terme pres, com tantes altres coses a la nostra vida, de la civilització romana. Per bé que la seva estructura antroponímica, amb els grans clans familiars, es va perdre juntament amb l'imperi, la terminologia (i un bell grapat de noms propis) va ressuscitar passats els segles. I del llatí *cognomen* tenim ara el terme que, segons el diccionari, ens defineix el “nom de família” amb què provem d'individualitzar-nos davant dels altres, i de situar-nos alhora, en aquest doble joc que ens configura, dins un grup, una nissaga que ens teixeixi les sempre necessàries xarxes de relacions.

Abans d'arribar, però, a aquest doble cognom que avui ens identifica (del pare i de la mare o a l'inrevés, que ara la tria de l'ordre ja és lliure), i des del qual els científics plantegen estudis innovadors, el nostre sistema antroponímic ha viscut un seguit de vicissituds que, tot seguit, i menats per Enric Guinot –catedràtic d'història medieval de la Universitat de València i autor del conegut estudi *Els fundadors del regne de València* (3i4)–, succintament resseguirem.

Venim de Roma? Venim de Roma en el fons, encara que el seu sistema de cognoms tingui poc a veure amb el nostre. Aleshores, a més del nom propi (posem-hi Titus), un ciutadà romà (no pas les dones, no pas els esclaus) tenia també el de la *gens* o clan familiar (posem-hi Cornèlius) i encara un altre afegitó que d'entrada personalitzava (Africanus, per exemple, si és que havia destacat per alguna victòria en terres càlides) i que amb el temps també podia esdevenir un segon cognom. Tot això, però, es va desfer amb la caiguda de l'imperi. Al capdavant, tal com ens explica Guinot, “la societat antiga de base esclavista, com és la d'època romana, genera unes estructures familiars que creen formes peculiars d'antroponímia, lligades amb les relacions patrilineals, amb l'existència d'un patrimoni que s'hereta per via masculina, i dins d'estructures familiars extenses”. En canviar aquesta estructura social, en canvien també les expressions nominals.

Un sol nom. I la gent que vivia a les terres que havien d'acabar essent

“Venim del segle XI”

La conquesta de Jaume I (a la imatge, en l'únic retrat considerat coetani del monarca, realitzat vers el 1262), va escampar, juntament amb la llengua, també els cognoms.

El professor Enric Guinot, de la Universitat de València, ens condueix amb destresa per la història dels nostres cognoms, per la manera com hem arribat a dir-nos com ens diem avui. Una mica abans i una mica després de la revolució antroponímica del segle XI.

catalanes es va quedar sense cognoms. Amb un nom sol ja s'hi entenien, l'etiqueta responia bé a les necessitats i aquells segles de transició a la societat feudal, foscos quant a la informació que ens n'ha pervingut, van propiciar una gran simplificació en la identificació personal. Des de la tardoantiguitat a l'època altmedieval, ens relata Guinot, “en part influïts per l'arribada dels pobles germànics, amb la debilitació de l'estat, del poder públic, i una incipient protofeudalització, es produeix un seguit de canvis socials” que també tenen conseqüències onomàstiques: es trenca la idea de grup clànic romà i perviuen noms simples de tradició romana, al costat d'una gran bossa de noms germànics que s'estenen ràpidament.

D'aquests segles n'hi ha poca informació, però dels següents, a partir del VIII, ja se n'ha pogut fer un buidatge documental. Exhaustiu. Jordi Bolós i Josep Moran es van dedicar a aquesta anàlisi sistemàtica, i en va sorgir el *Repertori d'antroponims catalans* (IEC), on es mostra com, al segle VIII, ja és absolutament general el nom únic. Ja no hi ha cognoms. I com s'entenien, però, com s'hi aclarien i es diferenciaven? A còpia de diversitat: “Per a evitar la repetició, hi ha milers i milers de noms.” És l'era dels Vuisat, Wadall, Teudiscle, Koigo o Riquilda, un estol de noms que ara ens sonen ben poc o gens. Dels Borrell, Sunyer o Berenguer, que ja són més baixmedievals i que ens perviuen també com a cognoms.

“El gruix dels nostres cognoms prové de la revolució antroponímica del segle XI, nascuda amb el feudalisme”

La revolució antroponímica. És d'on venim nosaltres, resumeix el professor Guinot. D'on provenen els nostres noms i cognoms. Els experts l'anomenen “la revolució antroponímica” i va tenir lloc a Europa sobretot al segle XI i començament del XII, juntament amb la implantació general del feudalisme.

A la base d'aquesta revolució hi ha, apunta Enric Guinot, el canvi en les relacions socials: durant l'alta edat mitjana apareixen senyors locals que exerceixen un poder privat sobre els seus veïns, i els converteixen en vassalls: “Mitjançant la violència, cacics, petits propietaris, gent de la noblesa, gent armada, utilitza la seua força per a implantar-se com a poder local.” La nova classe emergent converteix aquest seu poder en patrimoni que després vol traspasar en herència als descendents. Una de les formes simbòliques que empra és “afegir al seu nom únic un cognom, un afegit toponímic. D'on? De l'espai que converteixen en patrimoni”. Vet aquí en Guillem de Cerdanyola, posem per cas.

Per tant, continua l'historiador, “ja deixen a la següent generació el castell, els homes armats, les rendes que els paguen i també, per primera vegada, un cognom que va associat a aquest conjunt”. El fenomen és general a Europa. Als comtats catalans ja s'ha generalitzat a començament del segle XII.

A partir d'aleshores, i durant tota la centúria, la moda s'estendrà, de manera progressiva, lenta i continuada, a la resta de capes socials. En aquest cas, però, les referències geogràfiques són, diguem-ne, més a la menuda. Tenen relació amb l'entorn immediat, amb el nom del mas, de plantes: és l'època en què compareixen a escena els Comes, Valls, Planes o Pi. “Els nostres cognoms”, destaca Enric Guinot, “vénen d'aquestes invencions dels segles XI i XII. No dic tots, perquè al llarg del temps se n'han continuat creant per diverses raons, però sí l'estoc majoritari”. De mica en mica, s'estenen

les fonts d'on beuen els ideadors de cognoms. Ja no són tots cognoms toponímics, com era el cas general de la petita noblesa; ara s'amplien les possibilitats.

I ja és un no parar. Hi ha diverses formes de generar cognoms, que el medievalista ens enumera: “La més comuna és la via del malnom que, per tant, es pot referir a qüestions físiques. Hi entren també els malnoms lligats a microtopònims: per exemple, el mas de la codina (el sot fet al camp per tal de recollir l'aigua de la pluja), pot passar a ser el nom de Ramon de Codina. Amb el pas del segle XIII, la preposició es

Una classificació en origen

Segons el significat que tenien quan van passar a formar part de la nostra onomàstica, podem classificar els cognoms catalans en uns grups que, tot seguit, resumim. De segur que n'hi ha més. Aquests són, probablement, els conjunts més nombrosos en origen:

- **Toponímics:** (majors) Alcarràs, Balaguer, Calaf, Masnou, Salses... (o menors) Bassa, Estany, Noguera, Puig, Pujol, Riba, Riu, Timoneda, Torrent, Vall...
- **Oficis:** Abat, Batlle, Capellà, Fuster, Jover, Moliner, Oller, Pastor, Teixidor...
- **Antroponímics:** Andreu, Bertran, Esteve, Guillem, Jaume, Joan, Miró, Ramon, Vidal...
- **Auguris o circumstàncies de naixement:** Bonany, Bonmatí, Deulofeu, Febrer, Segon, Trobat...
- **Descriptius:** Agraït, Bru, Canut, Cendra, Gras, Moix, Moncosí, Roig, Ros, Sensat...

va perdent i algun seu descendent ja serà, potser, Guillem Codina.” Hi ha també els antroponims relacionats amb oficis (fuster, sabater, ferrer), que es van trobant en documents del segle XII i XIII per bé que, d'entrada, no es pugui dirimir si ja és cognom o simple descripció. El cas és que, tal com explica Guinot, cada llengua va generant els propis cognoms. Des de processos més o menys similars, però amb resultats diversos, segons els paràmetres propis.

I amb peculiaritats històriques, també. Així, per exemple, si els antroponims procedents de topònims (i no és cap joc de paraules, això, sinó noms de persona que vénen de noms de lloc: antropotopònims) solen tenir, al Principat de Catalunya, emplaçaments propers, de la comarca o de l'entorn, la distància creix quan l'anàlisi se centra en el País Valencià o les Illes Balears, recorda Guinot: “Molta gent, en les migracions repobladores dels segles XII i XIII, encara que el seu pare ja s'haguera inventat un cognom, adopta, en establir-se, el de la localitat d'on prové. Per això és al País Valencià on trobes més cognoms toponímics catalans. O aragonesos, també.” Són els Benavent de Quatretonda, per exemple. Els Balaguer, Gironès, Tàrrrega o etcètera.

Geografia. Hi ha, per tant, anota Enric Guinot, una “geografia dels cognoms”, que no és sempre exacta, però sí orientativa. I que ens mostra, per exemple, la tendència a fer cognoms directament del nom del pare, en el cas català (Bernat, per exemple), o a afegir-hi un sufix en el cas del castellà (Bernárdez, per tant, com a fill de Bernardo). “És una tradició castellano-navarro-aragonesa que també es detecta al sud de Catalunya. I, per tant, quan trobes un Pérez, Peris o Sànxez, pot ser d'origen navarrès o aragonès o de la zona oriental de Castella, però també n'hi ha una part que prové de Lleida o Tortosa, perquè ja hi ha hagut una migració anterior. Les coses mai no són tan senzilles”, explica Guinot amb un somriure.

No hi ha, continua l'especialista, una explicació clara per a aquesta tendència als cognoms antroponímics amb sufix, en el cas castellà: “Per moda,

tradicció o el que siga, és així. I, proporcionalment, a Castella es generen molts més cognoms d'aquest tipus, antroponímics, que no els que tenim en català de l'estil de Rius o Serra. El model de generació de cognoms és més simple, a Castella, i, en conseqüència, n'hi naixen molts de repetits, cosa que farà que, amb el pas dels segles, s'estenguen molt més que no els altres. Perquè al segle XII no n'inventaren tanta varietat."

Les migracions, ja ha estat dit, són una font clara d'extensió de cognoms. En el nostre cas, cal tenir present tant els moviments fundacionals de població com les aportacions posteriors. Per als casos valencià i balear, Guinot és contundent: "Els nostres cognoms vénen dels repobladors, no pas dels musulmans." I de les migracions posteriors, també, ara en parlarem. Però, d'entrada, dels repobladors.

Sobre aquesta base, sobre l'antroponímia creada als segles XI i XII i escampada al XIII, s'hi van anar afegint possibilitats: "Sempre hi ha migració, però també és veritat que hi ha moments d'acceleració. Podem esmentar l'arribada d'occitans, en època moderna. Parlem, en alguns pobles de la zona de Girona, d'un 40-60% d'immigrants. Això significa, és clar, un nou estoc antroponímic. De vegades no és diferent, perquè un Ferrer és igual en occità que en català, però unes altres vegades sí que aporten cognoms nous. Com ara el meu, Guinot, que arriba a Castelló el 1513." Més migracions? Al segle XVIII, de francesos (de capes socials més altes, ara, que no pas els occitans), o de maltesos que arriben al País Valencià empesos per la pressió turca sobre l'illa (els Attard o els Mifsud, per exemple, tenen aquest origen). Fins que arribem a les "grans migracions del XX": de començament de segle i dels anys 50-70, amb l'entrada de població de Múrcia, Castella, Aragó o Andalusia. "El més visible en l'antroponímia és que, estadísticament, ha convertit els Martínez, López o Sánchez en els cognoms més usuals a Catalunya i al País Valencià. Perquè el nombre d'immigrants va ser elevat però, sobretot, perquè tenien un estoc força breu de cognoms. Eren molt repetits".

Núria Cadenes

En el nom del cromosoma Y

Per a estudiar el recorregut antroponímic català, genòmica i història es donen la mà tot aprofitant una transmissió paral·lela: el cognom que passa de pares a fills igual com ho fa el cromosoma Y.

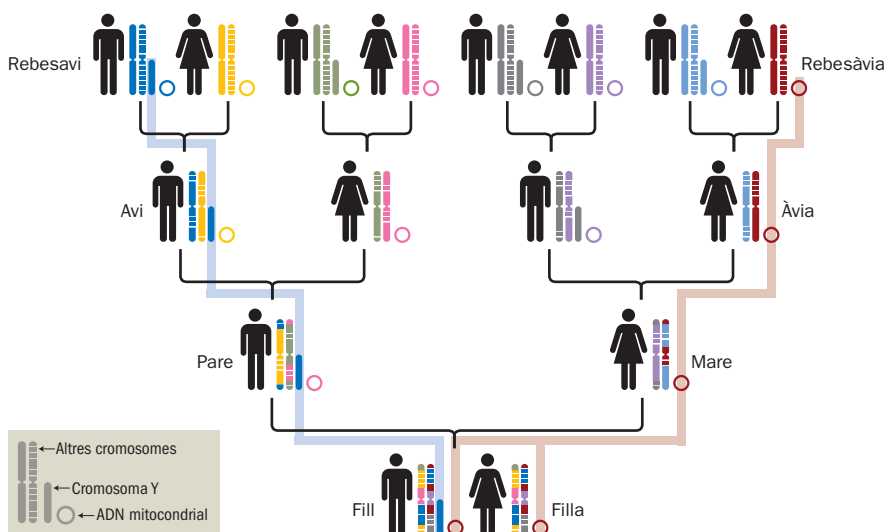
"Ens proposem d'utilitzar la variació del cromosoma Y per a estudiar els cognoms catalans." A la pàgina web preparada *ad hoc* (cognoms.upf.edu), s'hi explica sintèticament què i coms d'un projecte que compta amb el parai-gua de l'Institut d'Estudis Catalans, que vol estudiar els cognoms propis dels

Països Catalans i que dirigeixen Jaume Bertranpetit, Francesc Calafell i David Comas, tots tres professors de la Universitat Pompeu Fabra, adscrits a l'Institut de Biologia Evolutiva (CSIC-UPF) i amb una intensa experiència en l'estudi genètic de poblacions humanes.

Gràcies als coneixements sobre genètica, explica Jaume Bertranpetit, tenim ara una eina molt útil per a l'estudi dels processos de l'evolució, per a "reconstruir el *tempo* i la manera en què hi ha hagut aquest procés d'evolució". Els estudis evolutius centren la major part de l'atenció en "les dues úniques parts del nostre genoma que no tenen el procés que anomenem de recombinació: l'ADN mitocondrial i el cromosoma Y", resumeix Bertranpetit. És a dir, dins el genoma (que és, en definició de diccionari, el "contingut total d'ADN propi del conjunt de cromosomes d'una espècie") hi ha dos elements que es transmeten intactes a la descendència (llevat de l'acció esporàdica de les mutacions: ja hi arribarem) en comptes de crear un element fruit de la combinació entre el material dels dos progenitors: l'ADN

Dos camins sense recombinar

El cromosoma Y, que transmeten els pares als fills mascles, i l'ADN mitocondrial, que transmeten les mares, són les parts del nostre genoma que no es recombinen.

Font: The Genographic Project